

מאת: מרדכי זקן

הקדמה

תולדות יהודי כורדיסטאן עדיין אינם נחירים כל צורכם לחוקרים. רק גילויים ארכיאולוגיים או עבודת נמלים של מחקר רב שנים עשויים לשפוך אור נוסף על המעט שידוע. מרבית החוקרים מתמקדים לפיכך בליקוט אינפורמציה (על העדות השונות בארץ בכלל) כדי לאפשר לחוקרים בדור הבא לגשת לחקר מורשת העדות באופן שיטתי יותר. אני התרכזתי בניסיון לדלות מפי אנשים שעדיין חיים בקרבינו, מידע מפורט על יהדות העיר זאכו, שבצפון עיראק (לא הרחק מגבול תורכיה ומגבול סוריה). הסתמכתי, כמובן, גם על המקורות המופיעים ברשימה הביבליוגרפית, אלא שיש מספר בעיות עם מקורות אלה. ספרו של ברואר, למשל, שנכתב בירושלים, נחתם כבר בסוף שנות ה-30 כשרוב בני קהילת זאכו עדיין שהו בחו"ל. ספרו של בן יעקב ערוך כמו אנציקלופדיה ואיננו מסייע כמעט במידע ספציפי, לגבי עיר מסוימת, לעומק. לפיכך הסתמכתי בעיקר על שבעה אינפורמנטים ילידי זאכו, המתגוררים בירושלים שראיינתים ושבתתי אליהם כל אימת שנתקלתי בבעייה או בסתירה כלשהי. בהיותי מודע לכך שהמידע עלול להיות לוקה בחסר הרחבתי את הידיעה לשבעה אנשים, תוך שהצלבתי את דברי-הסחור והצלב בטרם עלו על הכתב. לעובדת היותי בן הקהילה היתה, להערכתי, השפעה על פתיחותם של האינפורמנטים כלפי. מבחינה טכנית כשהיו סימרי כין במקורות, לדברים שטאמרו ע"י האינפורמנטים, העדפתי לציין בהערות מקורות אלה. כך, למשל, החלק השלישי מבוסס ברובו על דברי האינפורמנטים, ובעיקר הפרק השני על הנהר.

כשהובאו ביטויים בארמית חדשה יהודית (לשון התרגום) השתדלתי לנקדם ולהביא בסמוך תרגום מילולי בעברית.

תודתי נתונה מקרב לב למוסרי האינפורמציה שהעניקו לי מזמנם: ח' עמרם לוי, ח' שמואל ברוך, יצחק זקן, יהושע מירו, מאיר זקן, גורגי זקן ולאבי, צאלח זקן.

מבוא

על פי המסורת מתייחסים יהודי כורדיסטאן לעשרת השבטים הראשונים, שהוגלו מהארץ לפני חורבן בית ראשון. ככתוב "בשנה התשיעית להושע לכד מלך אשור את שומרון ויגל את ישראל אשורה וישב אותם בחלה ובחבור נהר גוזן וערי מה" (מלכים ב', יז, 6). אשור היא מחוז מוסול וחבור הוא הנהר הנקרא בפי הכורדים חוורא, המקיף את העיר זאכו.

החל מהמאה ה-18 מופיעים דיווחים בכתב על יהודי העיר זאכו. בין המדווחים נמצאים ר' דוד דבית הלל (1827), בנימין השני (1848), ר' יחיאל פישל (1859) ועוד. מרבית יהודי זאכו עלו ארצה בשני שלבים ב-1950 וב-1951. סמוך לשנים אלה מנתה הקהילה כ-5000 נפשות. החלק הארי של יהודי זאכו עלה והתיישב בירושלים הבירה ומני אז חלו תמורות במצב בס החברתי והכלכלי של בני הקהילה, אולם רוח המסורת ויסודות התרבות עליה גדלו והתחנכו וכמובן השפה הארמית — שרירים וקיימים עד היום. גם זאת לא לאורך זמן. הקהילה קמה ועלתה ארצה כאיש אחד והיא מהווה השריד האחרון לתרבות עתיקת יומין, שאך מעט פרטים ידועים עליה.

ביקשתי להרחיב מעט על מוסדות החברה והכלכלה תוך כדי ניסיון לבחון את המיוחד לעיר זאכו, בהשוואה לקהילות כורדיסטאן האחרות. החומר הקיים על יהדות כורדיסטאן הוא או חומר אנציקלופדי, דוגמת ספרו של בן יעקב או חומר כללי דוגמת הספר של ברואר. לפיכך קיימת חשיבות בהתמקדות בעיר מסוימת (ובערים מסוימות נוספות), בכך שהדבר עשוי לתרום למחקר, להשוואה בין המבנים בערים השונות ולקבלת תמונה חדה יותר של יהדות כורדיסטאן.

1. בית הכנסת

א. עתיק מול חדש

בעיר זאכו (Zakho), שבצפון עיראק, היו שני בתי כנסת לקהילה היהודית במקום. באחד מהם היה מקום לכשלושת אלפים מתפללים וכינויו בארמית-יהודית חדשה (לשון ה"תרגום") "כנשתא רבתי"א" — "בית הכנסת הגדול". בשני היה מקום לכאלף מתפללים וכינויו "כנשתא זורתא" — "בית הכנסת הקטן" וכן "מדרש".

על קיר ביה"כ הגדול חקוקה היתה כתובת משנת תקנ"ח (1798).¹ אולם נראה כי רק הכתובת לבדה נחקקה באותה שנה ואילו ביה"כ נוסד זמן רב קודם לכן. ר' דוד דבית הלל, שביקר בעיר זאכו בשנת תקפ"ז (1827), דיווח כי "יש להם בית כנסת עתיק מאוד וגדול, בנוי אבני גזית גדולות, מחווא נמצא על יד הנהר". קשה להניח שהנוסע המפורסם שביקר בזאכו עשרים ותשע שנים לאחר שנחקקה הכתובת דלעיל, היה כותב על בית-כנסת בן פחות משלושים שנה "בית כנסת עתיק מאוד". מכאן שביה"כ הגדול היה

באולם ביה"כ, בעוד הגברים מתפללים בחצר. יתר הנשים, עם ילדיהן, היו יושבות על גגות הבתים הסמוך כים וצופות אל בית הכנסת. בשבתות ובחגים נמשכה התפילה בבית הכנסת זמן רב. בני העדה, שבדרך כלל ממלאים תפקיד פאסיבי, יכולים היו להשתתף באופן פעיל בתפילה.¹ מוסרי הידיעות שלי הדגישו, שבכל זאכו ניתן היה למנות על כף יד אחת את היהודים שהחסירו תפילת שבת בבוקר. בנוסף להמצאות הכמ"עט מוחלטת של גברי הקהילה, בשבתות וחגים, בבית הכנסת, שרתה על ביה"כ אורה מיוחדת, חגיגית, בהתאם לחגים ולאופיים.²

2. מוסד בית הכנסת

א. ריבוי בתי-הכנסת בי"ם, כראי לחשיבות המוסד

על חשיבותו של מוסד בית-הכנסת בעיר זאכו, כמו ביתר קהילות כורדיסטאן, ניתן ללמוד מן הנתון הבא: בירושלים לבדה, בה מתגוררים כיום מרבית מיוצאי זאכו בארץ, הוקמו קרוב לעשרים בתי-כנסת ביוזמת בני הקהילה. כבר ב-1938 היו חמישה בתי-כנסת כאלה בשכונות זכרון יוסף, שערי רחמים וברחוב בצלאל. בשכונת הקטמוניס, למשל, נבנו במרוצת השנים עשרה בתי-כנסת של בני זאכו.³

אומנם א' בראואר טוען כי בשביל יהודי כורדיסטאן "אין ביה"כ אלא המקום שבו הם מתאספים כדי להתפלל ותו לא", אך בריעקב טוען — בפרק על המצב הרוחני של קהילות יהודי כורדיסטאן — "כי סביב בית הכנסת התרכזו כל החיים הרוחניים בכל מקום".⁴ ניתן לברר, ביתר הרחבה, את משמעות מוסד בית-הכנסת בעיני יהודי זאכו תוך בחינת הסיבות לריבוי בתי"כ של יוצאי הקהילה בירושלים. ואלו הן הסיבות:

נבדוק את הסיבות בפירוט:

1. גידול הקהילה.

קהילת יוצאי זאכו בישראל התרחבה עד מאוד, כש-למרבית בני הקהילה משפחות גדולות ואף גידלו כאן דור שני ושלישי שהם ילידי הארץ. אולם סיבה זאת כשלעצמה איננה מצדיקה הקמת בתי-כנסת נוספים, שכן מי שמבקר בבתי-הכנסת בימי החול מוצא שבקושי יש מניין לתפילה. יש להדגיש שבשבתות וחגים המצב שונה: בתי-הכנסת הומים מתפללים.

2. המסורת עתיקת היומין סביב ביה"כ והחיות הרוחניות הקשורות בו. הקמת בית-כנסת איננה נובעת מרצון גרידא לקיים בית תפילה. הסיבה עמוקה יותר ונעוצה במסורת רבת השנים שנשתרשה בליבותיהם של בני העדה סביב מוסד בית-הכנסת. ביה"כ היוו החוט המקשר בין גלות כורדיסטאן לארץ ישראל,

אכן עתיק יומין. שני בתי-הכנסת שכנו בקרבת הנהר כבור, האחד מול השני. בביה"כ הגדול, שכשמו כן היה, הקימו בשנות ה-30 של המאה הנוכחית מקוה מים במרכז החצר, בו טבלו נשות הקהילה כדי להיטהר. במקוה, שמימיו נבעו מן האדמה, היו המים קרים בקיץ וחמים בחורף. לעתים, בימי הקיץ החמים, בעיקר בימי תענית, הניחו חביות או פחים של מי שתיה בתוך המקוה כדי לקררם לקראת סיום התענית, בערב.

בית הכנסת "מדרש" נבנה בדיוק באותה צורה של ביה"כ הגדול, עם אולם רחב ידיים, מרפסת וחצר, אך בהיקף קטן יותר וללא מקוה מים. בימי החורף התפללו באולם, שרצפתו היתה מכוסה מחצלות ושטיחים חים יקרים, ובימי הקיץ הוצאו מחצלות ושטיחים אלה לחצר — שם נערכה התפילה.

בביה"כ הגדול התפללו רוב בני קהילת זאכו וב"מדרש" התפללו בעיקר בני משפחת זקן, שהיתה משפחה גדולה.

ב. נסיבות הקמת ביה"כ "מדרש"

בית-הכנסת "מדרש" היה קיים ראשית כחדר תפילה וכבית מדרש קטן זמן מסויים, כנראה החל מהעשור השני למאה הנוכחית. הוא שינה את ייעודו לבית-כנסת בשנים תרפ"ג—תרפ"ט (1923—1929) עקב פיצול, זמני אומנם, שהתרחש בקהילת יהודי זאכו באותה תקופה. בעטיו של פיצול זה פרשו בני משפחת זקן מקהילת המתפללים של בית-הכנסת הגדול והקימו את "מדרש", כאמור, מול ביה"כ הגדול.⁵

ג. ציבור המתפללים

ציבור המתפללים בבתי-הכנסת הורכב בעיקר מגברים. פרופ' יונה צבר, יליד זאכו, מספר כי בעיר התקיימו מנייני תפילה אחדים בכל בוקר, החל מהשעה חמש, לחוטבי העצים, לקצבים, לרוכלים ולאחרים שהיו צריכים להיות בעבודתם בשעה מוקדמת.⁶ עזרות נשים של ממש לא היו בבתי-הכנסת, עקב מיעוט הנשים שהלכו לבתי-הכנסת. הסיבות העיקריות לכך:

א. הגם שהמסורת מדגישה את צדקניותן של נשות זאכו (וכורדיסטאן), הרי שהבנות לא זכו לקבל אפילו חינוך בסיסי.⁷

ב. עם הינשאן היו הנשים מרותקות לחצר-הבית, שם עסקו בעבודות הבית וביטיפול בילדים, וידיהן היו איפוא, עמוסות עבודה.⁸

בשבתות, חגים ושמחות, לעומת זאת, היו מעט יותר נשים מכרגיל פוקדות את בית-הכנסת. כך למשל, ביום הכיפורים, באזכו, יושבות הנשים הזקנות והנערות

3. הגבאי וכספי בית הכנסת

א. מעמד הגבאי

ראש בית הכנסת הוא הגבאי. באזכור שייכת משרה זו למשפחות מסוימות, בביה"כ הגדול למשפחת "בי או בי ורדה" שקיבלה את הכינוי גבאי, וב"מדרש" למשפחת בי זקן. בביה"כ הגדול עברה משרה זו בדרך שה מזה מספר דורות, אומרים מוסרי הידיעות שלי, והגבאים האחרונים היו יצחק גבאי ומשה גבאי, שכר הן במשרה זו עד העלייה ארצה בראשית שנות ה-50. בביה"כ "מדרש" השתייכו שלושת הגבאים הראשונים (והאחרונים) למשפחת זקן: נחום בי עזיזא בי זקן, מורדך בי מירו בי זקן ויונה גבאי.

המשפחות הללו היו מכובדות ועשירות ואף משרת הגבאות היתה למעשה משרת כבוד, כי ענייני ביה"כ בכורדיסטאן דורשים מאמץ לא קטן.²²

מעורבותו של הגבאי בענייני ביה"כ ומעמדו הרם של הגבאי באים לידי ביטוי במנהגים הבאים:

הגבאי נותן את "סעודת כהן גדול" בערב יום הכיפורים. בימי אי שקט באזכור מסירים את כתרי התורה, הררי מונים, מעל ספרי התורה ושמים אותם בביתו של הגבאי לשם שמירה. הוא היה אחראי על טחינת הקמח לקראת פסח. אל ביתו מביאים את נר השעווה הגדול המיוחד ליום הכיפורים ("שמעא מבורך"), שם מת נהל טקס מכירת הנר ומשם לוקחים אותו בתהלוכה אל ביה"כ.

בזאכור, נשאר הלולב היחיד של ביה"כ בביתו של הגבאי, שם הוא נמכר למרבה במחיר יחד עם האתרוג. גם לפי מוסרי האינפורמציה שלי היה גבאי ביה"כ האיש הכליכול בבית הכנסת. דבריו התקבלו בהס"כמה וללא עירעור. הגבאי נבחר ע"י קהל המתפללים ובני המשפחה באופן טבעי כמעט, בזכות אישיותו והתאמתו למשרה. לא היתה הפלת גורלות על המשרה, לא כדי להתחמק ממנה ולא כדי להיבחר אליה, הבחירה הותנתה ברצונו ובהסכמתו של המיועד. כאשר אירעה טרגדיה במשפחת זקן ושנים מבני המשפחה — אשר זקן ונימעה זקן נרצחו, ביקש מורדך זקן לעזוב את הגבאות ובמקומו התמנה יונה ששון גבאי, עד העלייה ארצה.

ב. הכנסות בית הכנסת

בית הכנסת הוא האירגון היחיד של יהודי כורדיסטאן ובעמדה ביה"כ אפשר להשתמש לכיסוי ההוצאות לשירותים הדתיים והחברתיים של הקהילה. אין תש"ל לום מיסים, מלבד נדבות ותרומות. ח' עמרם לוי סיפר, כי לקראת פסח היו מתכנסים ראשי הקהילה — משני בתיה"כ ומטילים על עשירי הקהילה לתרום סכום מסויים לצורך קניית חיטה לעניי העיר היהר דים. דבר דומה התרחש גם בשנת בצורת.²³

במשך מאות שנות גלות יש להוסיף לכך את העובדה שביה"כ סיפק ליהודים חלק ניכר מחויותיהם החך נזקיות, החברתיות והרוחניות במהלך ימי חייהם.²⁴ הרצון להעתיק חלק ממסורתם העתיקה ארצה שימש מניע חשוב ביוזמה להקמת בתי כנסת ניקח, למשל, את הקונפליקטים התדירים שהתרחשו, בעיקר בקרב משפחות לא דתיות בין דור ההורים, ילידי זאכור, לדור הבנים, ילידי הארץ, בניסיון לכפות על הבנים להשתתף בתפילת שבת בבוקר. קונפליקטים אלה, שהיו חזיון נפוץ בבתי יוצאי זאכור, בעיקר בעשור הראשון לעלייתם ארצה, אך גם אחר כך, ממחישים כי נעשה כאן ניסיון להנציח מסורת מסוימת ואווירה מיוחדת ומנהגים שהיו קשורים לבית הכנסת בזאכור. ניסיון זה לא היה מאורגן אלא התרחש בכל בית בנפרד ובכל משפחה לחדה.²⁵

הדבר בולט דווקא על רקע העובדה שקונפליקטים אלה התרחשו במשפחות שההורים לא היקנו לבניהם חינוך דתי במיוחד. הרצון להמשכיות בא גם לידי ביטוי, למשל, כשבביה"כ "זכות אבות" שבקטמון ו' חקוקה כתובת המדגישה את העובדה שהוא מהווה המשך לביה"כ "מדרש" בעיר זאכור.

3. מרבית הקהילה הגיעה ארצה בעיקר בשני של- ביים. ב-1950 וב-1951. כל משפחה או קבוצת משפחות, שהגיעה ארצה יחדיו, חברה כבר בשלבים הראשונים בארץ — עוד במעברה — להתארגנות להקמת בית-כנסת, בצוותא עם שכנים וקרובים נוספים. אומנם בראשית היה זה צריף או בדון, אך הוא היה את הבסיס למבנה הקבע בעתיד כשם שהם היו את הבסיס לקהל המתפללים בעתיד.

4. הזיקה בין משפחות הגבאים בזאכור (גבאי זקן) לבין המעמד הכלכלי המבוסס והכבוד שהיו מנת חלקם בחוץ-לארץ, השפיעה כנראה יותר מכל הסריות בנות דלעיל, על השאיפה להקים בית כנסת בקרב יוצאי זאכור בארץ. משפחות הגבאים בזאכור בדורות האחרונים, היו משפחות עשירות ומכובדות.

הגבאות, הפעלת בית הכנסת, והמעמד הרם שלהם, נקשרו, אם כן, זו בזו. גבאות ביה"כ סימלה חוזק כלכלי וכבוד גם יחד. לפיכך, כשהחלו המשפחות השונות להתבסס קמעה בארץ, מייד החלו להתארגנות כדי להקים לעצמם בית כנסת. טענה זאת מקבלת חיזוק משני כיוונים.

ראשית, היו משפחות שבהתחלה התפללו בבתי כנסת קיימים ורק מאוחר יותר, כשהחלו להתבסס, פרשו והקימו לעצמם בית כנסת שנית, חלק מהמשפחות שבארץ יזמו הקמת בית כנסת משל עצמן, מצבן לא היה טוב במיוחד, בלשון המעטה, בזאכור.

נראה כי משפחות אלה ראו את הקמת בית הכנסת גם כהוכחה לשינוי בסטטוס הכלכלי והחברתי שחל אצלן.²⁶

מקורות ההכנסה של בית הכנסת, לפי סדר חשיבותם ולפי ההיקף היחסי שלהם מסך ההכנסות :

1. הכנסות מעליות לתורה שנמכרות, בזאכו, אחת לשנה בשמחת תורה. כמו כן הכנסות ממכירת תפ"קידים הקשורים לתפילות השבתות והחגים. העליות לתורה נמכרו, כאמור, מראש, אביהמשפחה, היה קונה את העלייה המסויימת ואח"כ במשך שנה תמ"מה היו בני משפחתו זכאים לעלות לתורה בעלייה זאת. כמו כן מכרו את פתיחת ההיכל, את נשיאת ספר התורה מההיכל אל התיבה וכדומה.

2. תשלומים ל"קופה-אריכא" שהיתה קופת צדקה. כל יום נאספו גרושים אחדים מבאי ביה"כ. גם בא"רועים שונים כמו ערב ברית מילה² נאספו תרומות ל"קופה-אריכא".

3. הכנסות מתרומות אחרות כגון שמן, יין, עצי הסקה וכד', הניתנים לביה"כ במקום תרומה כספית. הגבאי היה פודה את תמורתן של תרומות אלה או מעביר אותן לשמוש ביה"כ.

4. הכנסות מקנסות. מוסרי האירנפורמציה שלי הביאו לדוגמא קנסות על מי שחיללו שבת (היו עושים להם התרה ואח"כ תרמו סכום כסף לביה"כ). הודגש, שמקרים אלה היו נדירים.²⁷

ג. הוצאות ביה"כ

הכנסות ביה"כ היו תלויות במידה רבה בהצלחת המסחר באותה שנה. אם היתה זאת שנה מתצלחת, היו המתפללים מתחרים ביניהם ביתר שאת במכירה הפומבית על העליות לתורה. עם זאת יש לציין שהרצאות ביה"כ היו מעטות, שכן אחזקת ביה"כ לא עלתה כסף רב. בידי הגבאי היו, איפוא, כספים רבים להרצאות כלליות, לצדקה ולתיקונים ושיפוצים בביה"כ. לא היה פיקוח על הגבאי. קהל המתפללים סמך על יושרו ועל שיקול דעתו בקשר להוצאת כספים. כאשר עלה הצורך להוציא כסף למטרה מסויימת החליט הגבאי בו במקום ומסר את הכסף לנוגעים בדבר. הוא נהג כראות עיניו בכספי בית הכנסת, ומוסרי האיכפורמציה טוענים שהאמינות והיושר של גבאי בתי הכנסת בזאכו היו למעלה מכל ספק.

4. החכם

א. החזן ופרנסתו

בין יהודי כורדיסטאן היו התפקידים הדתיים, על פי רוב, בידי איש אחד. החזן של ביה"כ, בזאכו, הוא בד"כ גם אחד מהשוחטים בקהילה, או אחד ממלמדי התינוקות בה.

משום כך החזן הוא למעשה החכם של ביה"כ או אחד מחכמי הקהילה. רבי שמואל ברזאני קובע כי עיקר תפקידי החכם הם "להפיץ תורה, ללמד את בני ישראל, להוכיח את הקהל ולהתפלל עליו, להתיר נדר, להשגיח על טהרת הנשים". בזכות התועלת שהחכמים מביאים לציבור, הוא קובע, "יש להקל מעליהם עול המיסים ולפוטרים מן הארנונות".²⁸ החזן איננו מתפרנס ישירות מתפקידו כחזן אלא מעבודתו כמורה או כשוחט (ראה "להלן"). בזאכו היו כמה חזנים שהתפרנסו גם מאריגה או מתיווך, קניית כמויות קטנות של יבול ומכירתן תיכף ומייד ברווח מסויים

וכדומה. למתווך זה קוראים בארמית "צ'וריקצ'י" במסגרת תפקידו כחזן קיבל החכם, יחד עם השמש, את התרומות של העולים לתורה האורחים, שקוראים אותם לעלות לתורה מחוץ למסגרת המכירות הקברעות שנמכרו מראש (ראה "לעיל"). כמו כן מקבל החזן מחצית מכספי "התרת נדרים", שתורם כל אחד מאנשי הקהילה. הוא מקבל גם תשלום עבור כתיבת כתובה וגט.²⁹

חובותיו של החזן לציבור המתפללים הם לעבור לפני התיבה ולקרוא בתורה בימי חול, בשבתות וחגים. בשבת אחר הצהריים הוא נושא דרשה, "דרוש", על פרשת השבוע. בימי חגים מוטלות עליו חובות נוספות כגון השגחה על ניקוי טחנת-הקמח לקראת טחינת קמח למצות בפסח, ולהלקות את ציבור המתפללים, בטקס בעל חשיבות רבה, שמתנהל בערב יום כיפורים.

החזן היה מתפרנס, בדרך כלל, מעבודתו כמורה או כשוחט. ח' עמרם לוי סיפר כי היה אומנם מורה, אך לא היה שוחט בגלל איסור של אביו. היו חזנים שהיו גם שוחטים, כמו חכם אברהם, חכם אליהו וחכם איקו. בסוף שנות ה-30 היתה זאכו המרכז העיקרי לחינוך שוחטים. החינוך בשחיטה הסתיים רק כש-קיבל התלמיד "התרת שוחט", מעין אישור על התמחותו והסמכתו להיות שוחט. תקופת ההדרכה נמשכה זמן רב. חכם לוי, שהוזכר למעלה, סיפר כי למד שחיטה וקיבל הסמכה אך אביו, כאמור, אסר עליו לעסוק בשחיטה.

ב. תפקיד השוחט ושכרו

השוחט מקבל תשלום עבור השחיטה וכן חלק מהבהמה שנשחטה על ידו. תרנגולות — הוא שוחט ללא תשלום.

אלה הסכומים, בערך, ששוחט בזאכו קיבל :

עבור שחיטת שור או כבש : תכא אחד, כחצי שילינג, עבור שחיטת שור, קמדי אחד, כגרוש, עבור שחיטת כבש.³⁰ נוסף על כך קיבל חלק מן הבשר ואת רוב המעים. ממכירת הבשר וחלק מהמעיים לסוחרים היה מפיק לו רווח הגון. שכר השוחטים היה די הגון

מעמדו של הנער היוצא לעבודה. הוא נחשב לאחד מן המפרנסים. אומנם בחברת הגברים איננו פוצה פה, כי מעמדו ביניהם נמוך, אבל בחברה הביתית, בין הנשים והילדים, הוא נחשב גבר לכל דבר וזוכה לכל הכבוד המגיע לגברים. עבור הילד הדבר מהווה מניע חשוב לצאתו לעבודה.³⁷

הנערות, לעומת זאת, אינן זוכות, בד"כ, לחינוך. מעט טות בלבד למדו קרוא וכתוב, רק אם היו בנות חכמים, או אם נשלחו ללמוד בבי"ס ממשלתי.³⁸

ב. שיטות הענישה

כשמובא הילד על כתפי האב לראשונה אל בית-הספר, בגיל ארבע או חמש, אומר האב למורה: "אסתאול", פיסרא טאלוך, גרמי טאלן" (מורי, הבשר בשבילך, העצמות בשבילי), משמע, רק אל תשבור את עצמותיו. מהסיפורים אודות שיטות הענישה של המורים ברור כי ההענשה היותר מוטיב מרכזי בחייהם של התלמידים. חלק מן התלמידים, כפי שהוזכר, עזב את בית הספר כתוצאה מספיגת מכות ע"י המורה. המורה משתמש במקלות הכאה שונים. שבוקא, מקל רך וקטיאה, מקל קשה.

עונשים חמורים יותר הם התליה של התלמיד בעקביו, תלתויי, והכאת התלמיד ברגליו המושמות במין סד המורכב משני קרשים עם פתחים לרגליים, "פלק". העונשים ניתנים בקצב הפסוק: "והוא רחום יכפר עוון ולא ישחית והרבה להשיב אפו ולא יעיר כל חמתו" (תהילים ע"ח, פס' 38).

ג. שיטות הלימוד

בשלב ראשון לומד הילד את אותיות האלף-בית, בעבר רית, בעזרת מלים הקרובות להשגת הילד, כמו שמות ערים או מאכלים. בשלב השני כותב הילד צרופי אותיות. אחר כך הוא לומד את התנועות והחברות. כשהילד מוכן לקרוא את התנ"ך מתחיל שלב חדש בלימודיו, אולם בעצם הוא קורא את כל התנ"ך כתר גיל קריאה, מבלי להבין אף מלה שהוא קורא. בגיל עשר בערך מתחיל התלמיד ללמוד את פרוש התנ"ך, שרע, בארמית, בלשון המדוברת. מעט קודם לכן, בגיל 8 בערך, לומד הילד מעט כתיבה וחשבון הילדים למדו כתב רש"י, שקראו לו "עמראני", כתב ששימש בדרך-כלל לכתיבת מכתבים.³⁹

ד. רמת הלימודים

ה"חדר" היווה מעין כור-היתוך שנועד לספק לילד מטען רוחני-דתי בסיסי, אולם מסגרתו הנוקשה והקשוחה לא זקפה לזכותה הצלחות מרשימות. ניתן לומר ששיטות הלימוד היו ירודות, אם כי לפי מוסרי

בדרך כלל. השחיטה התבצעה, בדרך כלל, בבית המטבחיים, קצב-ח' אנה (מסלך), ששכן מספר קילומטרים מהעיר. הקצבים היהודים השכימו קום, לקחו את הבהמות המיועדות לשחיטה ויצאו לדרך. המסלך היה מחולק לשני אגפים, ליהודים ולמוסלמים: בתום השחיטה והניקור היו מעמיסים את הבהמות שנשחטו על בהמות המשא. הקצבים והשוחטים היו משתמשים בשירותים של בני משפחת בי חממה, שהיו מובילים את הבשר על חמוריהם. את הבשר הטרי היו מובילים לשוק והוא היה נימכר, בד"כ, עד תומו, כבר בשעה עשר או אחת-עשרה בבוקר.

לעתים היו חלק מהשוחטים משמשים גם קצבים. בנוסף לשחיטה שביצעו עבור אחרים, היו שוחטים בהמה או שתיים לעצמם, אח"כ מובילים את הבהמה שנשחטה לשוק ומוכרים את בשרה.

לא כל השחיטות התבצעו בבית-המטבחיים. המשפחות העשירות, שהיו צורכות בהמה שלמה לעצמם, היו מזמינות את השוחט לביתן ושם, בחצר, היה שוחט את הבהמה.

מי שהיה שוחט, היה בדרך כלל, גם מוהל, "גזארה", שכן מי שהוכשר להיות חכם למד בסוף מסלול הלוי מודים הילכות שחיטה ומילה גם יחד והוסמך להיות שוחט ומוהל. בעצם, היה זה מסלול לימודים מעשי שהכשיר את החכם לבצע תפקידים שונים בקהילתו.⁴⁰

5. "החדר", דאנא

א. סיבות הנשירה מהחדר

בזאכו, סביב 1920, היה רק בית ספר אחד. שבעים היה "חדר" ושפעל בבית-הכנסת הגדול. בבית הספר, דאנא, היו ארבעה מחזים 250 תלמידים. כשהוקם ביה"כ "מדרש" התוסף, באופן טבעי, בית-ספר נוסף. בשלבים הראשונים ללימודים ביקרו בדאנא מרבית ילדי הקהילה. עם הזמן נשרו חלק מהם, בעיקר עקב סיבות כלכליות וחברתיות. האידיאל של החברה הירודית בכורדיסטאן איננו זה של תלמיד חכם. האיר דיאל התבטא יותר ביציאת הילד לעבודה, יחד עם אביו. הבכור אף יוצא לחיי העבודה מוקדם יותר, בגיל צעיר. מיתר אחיו, לעתים לפני גיל הבר-מצווה, לא דווקא מסיבות כלכליות, אלא משום שזוהי תכונת לית החיים.

מוסרי-הידיעות שלי דיווחו כי תלמידים אחדים עזבו את ביה"ס, לאחר שנענשו באופן קשוח ע"י המורה. בדרך-כלל סיימו התלמידים את פרק ביה"ס בחייהם, סביב גיל שש-עשרה, או אף קודם לכן, כדי להתחיל בעבודה.

מעט מאוד מהתלמידים ממשיכים ללמוד דבר מה נוסף חוץ מהתנ"ך, כאשר גם לימוד התנ"ך הוא בעייתי (ראה להלן) אחת הסיבות לכך היא שיפור

האינפורמציה שלי היו הבדלירמות בין המורים השונים, שבאו לידי ביטוי ברמתם של התלמידים. ה"חדר" כמעט ולא העניק לילדים כל סיפוק או חיזוק חיובי והיתה לכך השלכה רבה על רצונו של הילד לעזוב את ה"חדר" ולהצטרף למעגל העובדים במשפחתו, בד"כ כשהוא נושא עמו מטען דל של ידיעות מוסרי הידיעות שלי מדווחים על תלמידים שלא הסתפקו במסגרת של ה"חדר" או העדיפו — לאחר זמן קצר — להמיר את הלימודים ב"חדר" בלימודים בבית"ס הממשלתי, שבזאכו. שם למדו קריאה וכתיבה של ערבית, חשבון, הסטוריה ומקצועות שונים. בתקופת העלייה ארצה היה פער ניכר, בדרך כלל, בהיקלטותם המהירה, יחסית, של אלה האחרונים לעומת יתר בני הקהילה, אם כי הייתה חשיבות לגיל העולים בנושא הקליטה בארץ.

ה. שכרו של המורה

המורה, מעלם, מקבל את שכרו מהורי התלמידים. התשלום הוא בד"כ ישיר. כל אב משלם לפי הסכם אישי בהתאם ליכולתו. המורה מקבל ממנו תשלום חודשי, בנוסף למתנות, המהוות חלק חשוב מהכנסתו בימי שישי מביא עמו התלמיד מביתו עוגה, זואתה, והמורה דואג לכך שאף תלמיד לא יחסיר מתנה זאת. במקרה דגן הוא שולח את התלמיד לביתו, כדי שישלם את החסר. המורה מקבל גם מספר ככרות לחם בכל יום אפייה של המשפחה, חלק מן הבשר כששר חטים בהמה ומתנות בחגים. היו מורים שהיו אומרים לבנו של אדם עשיר, "אתה בנו של פלוני, והנה אלמוני, העני, הביא יותר ממך" כדי לעודדו להביא יותר מתנות. כל אימת שהתלמיד מסיים שלב בלימודיו, כמו אחד מחומשי התורה, הוא מביא עמו מגש, סניא, של מזון לביה"ס. הורים בעלי-תחנות שולחים, לעתים, פריט כלשהו ממחסנם למורה. מוסרי הידיעות שלי מספרים עוד שבחורף מביא עמו כל תלמיד גור עץ להסקת הבית. למורה גם פריבילגיות שונות. כך, למשל, הוא יכול היה להשתמש בתלמידים לתכליות פרטיות כגון ניקוי ביתו וקניות בשוק. בקהילות רבות בכורדיסטאן משמשים המורים גם כשר חטים, ולעתים מזניחים את ביה"ס לטובת השחיטה. אולם, בזאכו מספר המורים שהיו גם שוחטים, היה קטן.⁶

ו. שינויים ב"חדר" בשנים האחרונות

שינוי מעניין התרחש בזאכו בשנתיים האחרונות לקיומה של הקהילה שם, עד העלייה ארצה. המוסד שהיה מעין ועד הקהילה ונקרא גם "שבעת טובי העיר" (היו בו משה גבאי, מורדך מירו זקן, ממוזינה, סלח דהוד, דהוד חוצ'יה, ברוך נסים דוד ומורדך שרעבי)⁷

שינה את שיטת התשלום למורי ביה"ס. התשלום הפסיק להיות עניינו הבלעדי של המורה והפך להיות גם עניינה של הקהילה. חכם לוי טוען כי היו הורים שלא הקפידו לשלם למורה את שכרו. אחת הסיבות לכך הוא העוני ששרר בקרב חלק מיהודי זאכו. אומנם היו אנשים שעירערו על כך, בתחילה, שהם צריכים לשלם מעין מס לטובת בית-הספר, אולם באופן זה הצליחו לשלם את משכורתם של המורים באופן הגון, דבר שלא התאפשר כל כך לפני תקופה זאת. באותה תקופה פעלו בזאכו שני בתי ספר, שישה מורים — שלושה בכל אחד, והשכר החודשי היה חמישה דינארים עיראקיים לחודש, שכר שהיה שיפור ניכר ביחס למצב הקודם. שינוי נוסף, שיש לו קשר הדוק לבעיות הכספיות של המורים, התרחש בתחום הענישה בבית"ס. ח' לוי מספר כי בשנים האחרונות זנח את הענישה ב"פלק", שהוא העונש החמור והקשה ביותר, לאחר שהגיע למסקנה שבהיעדר הפלק באים יותר תלמידים לבית-הספר. אין לזלזל אומנם בחומרת העונשים האחרים, כגון הכאה במקל, שנותרו בעינם, אולם יחסית לפלק נחשבו עונשים קלים. שינוי זה, מיוזמתו של המורה, הסתמך על ההנחה ששכרו ישתפר בעקבות זאת. יש להדגיש ששינוי מעין זה לא התרחש; ככל הידוע, אצל המורים האחרים פרט לח' לוי. שינוי זה מהווה, אולי, הודאה בכך ששיטת החינוך הקשוחה גורעת מהישגיות התלמידים.

6. חברה קדישא ובית הקברות

בזאכו עסקה החברה-קדישא, בניגוד לעמדיה למשל, בטיפול במתים בלבד. היא הורכבה משתי קבוצות. קבוצת החופרים שבראשה עומד "שיך כפארי" וקבוצת הרוחצים שבראשה עומד "שיך כאפיי". הראשון דואג לכך שאנשי קבוצתו ייצאו לבית-הקברות עם מידות הגויה כדי לחפור את הקבר. השני דואג לכך שיביאו לביתו של הנפטר את כלי הרחיצה ואת כל הדרוש לתפירת התכריכים. בשעה שמביאים הפצים אלה רץ אדם אחד ברחובות ומזהיר את האנשים בקריאה "דרגת מיתיי" (הקרב שעליו רוחצים את המת). מיד אחר כך מכניסים הנשים את הילדים לחדר אחורי, או מעלות אותם אל-הגג, כך גם את התינוקות והחר ליס.⁸

משרת חופרי הקברים עברה בזאכו בירושה, זה דורות. כשהקבר מוכן, עובר השמש ברחובות וקורא "מצוה", לאות ביטול המלאכה.⁹ מנהג נוסף בזאכו הוא הרשת סעודת הלוייה, "גורפלא", לפני שרוחצים את המת. בית-הקברות היהודי היה ממוקם מחוץ לאי, ליד השכונה המוסלמית גונדק. הוא לא היה מגודר ואף לא היו מצבות או ציון כלשהו ליד הקברים. את הקבר סימנו בעזרת מספר אבנים, והאנשים ידעו היכן קבורים קרוביהם מזרעה ראשונה אך לא יותר.

מכך. במרוצת הזמן היו הגשמים מטשטשים אף את הסימנים הללו. מול ביה"ק היהודי שכן בית-קברות מוסלמי, אלא שהוא היה מגודר, עם מצבות ושמות ליד הקברים.³¹

2. הרובע היהודי

א. הארגון החברתי

הרובע היהודי בזאכו נקרא "מחלת הוואי". תופעת הרובע היהודי בקהילת כורדיסטאן מקורה ברצון חופשי של היהודים להסתופף יחדיו בשכנות, סמוך לבית-הכנסת, תוך יכולת לשמור על חוקים דתיים ומנהגים בחופשיות יתירה.³² רחובות הרובע נקראים על שמות המשפחות שהן בעלות רוב הרכוש בו, כמו "מחלת בי זקן", "מחלת בי או בי ורדה", מחלת בי שרעבי, מחלת בי חודה וכן הלאה. לא היו הבדלי איכות בין רחוב למשנהו, אך בכל רחוב היה בית או שניים בעלי שתי קומות (הקומה השנייה נקראה "עלייא") של המשפחות בעלות האמצעים, כמו "בי מירו" ו"בי גבאי". משפחות שלא היו בעלות בתים נאלצו לשכור בית בשכר שנתי שנע סביב מס' לירות, זהב או דינארים עיראקיים תלוי בטיב הבית (היו בתים שהושכרו במחיר רב יותר). בחלק אחד של זאכו גרו היהודים ובחלק השני מוסלמים. מחוץ לאי, עליו שכנה העיר, גרו רק מוסלמים ונוצרים. בשנים 51—50 מנתה הקהילה כ-315 משפחות ששכנו ב-205 בתים.³³ כשהבנים נישאים, הם, על פי רוב, ממשיכים לגור בבית אביהם יחד עם נשותיהם וילדיהם. החצר המשפחתית מורכבת; איפוא, מכמה משפחות טבעיות — nuclear family — חיים בה האב, האם, בניהם ובנותיהם הלא נשואים וכן בניהם הנשואים על נשר תיהם וילדיהם. לעתים גרו בבית אחד 30 נפשות ויותר, גם אם גודל הבית מוגבל, לעתים כאשר לבכור האחים היתה כבר משפחה גדולה והחצר המשפחתית היתה צרה מלהכיל את כל בני הבית, הוא היה עוזב את הבית ויוצא לגור בבית אחר. בבית המשותף היו הפרנסה וההוצאות משותפות. הארגון החברתי היה, אם כן, פאטריארכלי, ומשק הבית התנהל כיחידה אחת. מסגרת משפחתית זו היותה גורם שהשרה בטחון רב בלבו של היחיד, שהרי הוא תמיד מוגן. אפשר לומר כי במציאות הישראלית רק ההליכה לקיבוץ מעניקה ליחיד אותה הרגשת ביטחון.³⁴

3. חצר הבית

בחצר הבית התנהלה עבודת הנשים באופן קולקטיבי תוך כדי הטיפול של כל אם בתינוקיה. באותה חצר ציפו מאד לבוא הדור החדש וכל הריון נתקבל בשמיחה. הבן הזכר הועדף, כמובן, על פני הנקבה, כי כבר

בהולדו נולד מפרנס נוסף ליחידה המשפחתית. הוא יתרום למצב הכלכלי של המשפחה ויוסיף כבוד לאביו, שכן אב שיש לו הרבה בנים הוא אדם מכובד בקהילה.

ג. תשלום מיסים

התושבים היהודים, כמו כל תושבי העיר, שילמו מיסי עירייה, באלאדיה, על הבתים והחנויות. המיסים שולמו על שירותי עירייה שונים כגון אספקת מים (לחלק מן התושבים), ריקון פחי הזבל וניקוי הרחובות. פקיד עירייה כורדי היה עובר, אחת לתקופה, בין הבתים עם פנקס בידו וגובה את המיסים. עם פקידי עיריית זאכו נמנה גם פקיד יהודי, ששון נחום (ששונא) שמו.

8. הנהר

א. מקום רחצה, בילוי ומסחר

המקום החברתי המרכזי של החברה היהודית בזאכו התפרש לאורך שפת הנהר במרחק של קילומטר וחצי בערך, ממול משטרת הפרשים המקומית (קשלה) עד גשר "מוחמד אג'א". רוחב שפת הנהר נע בין 100 מ' ל-300 מ'. השטח היה מישורי, באזורים מסויימים מרוצף באבנים חלקות ובחלקו חולי.

באגף האחד, ממשטרת הפרשים בערך עד 100 מטר מגשר "סעדון" נקרא "שכפתא", מערה, שימש מקום לכביסה של נשי זאכו שגרו בקרבת מקום, ולקחיצת פירות, ירקות ובשר.

האגף השני — המשכו של האגף הראשון — עד מרחק של 100 מטר אחרי גשר "סעדון", שימש בקייץ בית קפה של מוסלמי בשם קאסה. היה זה בית קפה שרוב יושביו היו יהודים. בקייץ היו חופרים תעלות מים מהשכפתא אל השטח שלפני בית-הקפה, כדי שיושבי בית-הקפה ישכשכו רגליהם במים, בימי הקייץ החם. בלילה היה הקטע הזה מואר באמצעות עמודי חשמל. בחורף הוצפו שני קטעים אלה במי הגאות ובשלגים. שהפשירן וירדו מההרים, והפכו לחלק מהנהר.

האגף השלישי, מבית הקפה עד מעבר לביתו של דהוד סלאח סלמאן, שימש לאכסון ולמסחר עצים. ממרכז עצים זה נשלחו עצים לעיר מוסול ולערים אחרות, הוא היה כעין שוק חופשי של מסחר בעצים.

האגף הרביעי שימש את היהודים שגרו בקרבתו לרחצה ולכביסה — בחודשי הקייץ בלבד — ולדיג שנעשה באמצעות חכות.

3. "חורא ח'תיא" — "הנהר שלמטה"

האגף החמישי, המיוחד מכולם, נקרא "חורא ח'תיא". היה זה קטע רחב ביותר שחלקו מרוצף אבנים חלקות

א. סוגי המסחר והמקצועות בשוק

בזאכו יש ליהודים גם שוק משלהם, "שוקת הזואיי" (שוק היהודים). היה זה קטע מסויים בתוך השוק הכללי של זאכו, שיחודו היה בכך שהיה זה רצף של חנויות השייכות ליהודים ובכך שהיה סמוך לרובע היהודי. ראשיתו של השוק ברובע היהודי, דהיינו מביתו של מורדך מירו זקן והמשכו בשוק המוסלמים והנוצרים הארמנים. במסגרת השוק היהודי היו גם שני חאנים שהיו שייכים למשפחת משה גבאי ולקרר ביו. החאן היה רצף של חנויות במעין מעגל, המקיף חצר פנימית. בחאן אחד פעלו חנויות למסחר בבדים והחאן השני שימש ברובו אורוה לסוסים ופרדות של סוחרים בהמות וכן מקום לינה — בקומה השנייה — לכפריים שבאים לזאכו לצורכי מסחר.

בשוק היהודי פעלו סוחרים בצד בעלי מלאכה. לסר חרים הסיטונאים היו חנויות, דיכאנא, בשוק, או מחסנים בבתיהם. גם לסוחרים קטנים יותר ולקמ עונאים יש חנויות משלהם. הסוחרים היהודים בזאכו קנו את מרבית הסחורה מהכפריים שהביאו סחורתם לעיר. הם קנו צמר, אגוזים, שקדים, עפצי (בלוטי אלון), בוטמי (בוטנים), גבינה, חמאה, מסתה (מעין לבן, ממנו מפיקים חמאה), סרתיכה, השכבה העליונה של המסתה (מאכל משובח) ועוד. כמו כן פעלו בשוק חייטים, מתקני נעליים, נגרים, חנונים, ספר יהודי אחד, כדורי זקן שמו, מספר קצבים ועוד.⁶

לשוק היהודי היה נופך מיוחד עקב קרבתו לרובע היהודי ומכיוון שחנויות היהודים היו סמוכות זו לזו. בערבי החגים, למשל, כשהחייטים היו עובדים כל הלילה כדי להשלים את התחיבויותיהם לקראת החג, בלט עוד יותר אופיו היהודי של השוק. סמוך לשוק היו גם שני בתי קפה של יהודים. האחד היה שייד ליעקב אדי, "אקו" והשני לכרם זקן. היהודים ומעט מוסלמים נהגו להתכנס שם לשם שתיית תה וקפה ולמשחקי חברה שונים כמו דומינו, קלפים וששבש. מובן מאליו שכל באי בתי הקפה היו גברים, גם אוכלוסיית הקונים בשוק היתה על טהרת הגברים.

ב. תשלום מכס

על הסחורה שהובאה לשוק מחוץ לעיר הוטל מכס בתחנת המכס שנמצאה על הגשרים שהובילו לעיר. גובה המכס היה תלוי בסוג הסחורה ובכמות. בזאכו, מלבד הסחורה הרגילה, התבצעו מקרים של הברחת סחורות לתוך העיר. כך, למשל, הוברחה סחורה שמך קורה בתורכיה הקרובה (בדי משי), או מטפחות ראש מיוחדות, האבריה, כופיא, שהוברחו מסוריה. יש וסחורות אלה עשו דרכן לשוק, אך יש ונתפסו עלידי המוכסים והוחרמו. המבריחים היו, בדרך כלל, תורכים או כורדים אך יש והיו להם אנשי קשר יהודים בזאכו.

וחלקו חולי: במרוצת השנים שימש ה"חורא ח'תיא" לכמה מטרות:

1. מגרש משחקים לילדים. הרחבה הגדולה התאימה במיוחד לילדים היהודים שניצלו כמעט כל הזמנות לבוא לכאן ולשחק גולות, כדוריד, קפיצה לרוחק, קפיצה על סוס ועוד.⁷

2. שדה לגידול אבטיחים ומילונים ע"י מוסלמי בשם איסף אגיא.

3. רחבת ריקודים. כמעט בכל אירוע חגיגי, שבו היו ריקודים, הגיעו החוגגים אל שפת הנהר ופתחו במחר לות וריקודים. מנהג הוא, למשל, כי החתן הובא ל"רחיצת חתן" אל קטע הנהר הזה. מרתחים מים על גבי דוד ורוחצים אותו בליפא, שקית רחצה, רחיצה הגוטה. אחר כך היה אחד הצעירים מטיל את מימיו על החתן, והחתן צריך היה לטבול בנהר, בכל מזג אויר. מנהג זה איננו ברור כל צרכו ויש אומרים, שמטרתו היתה פשוטה: להכריח את החתן לטבול בנהר, אולם אין בטחון בכך שזוהי הסיבה המקורית למנהג זה.⁸

לאחר שהחתן הולבש, מתקדמים החוגגים, בריקודים, עד מרכז החוף ושם נוצרים, שוב, מעגלים של רוקדים. משם מובל החתן לביתו בתהלוכה עם "דולה זורנא", תוף וחליל, תוך קריאות קצובות "טי טי ישראל" (עשרות שנים לפני קום המדינה נהוגה היתה קריאה זו). באירועים חגיגיים אחרים ובשבתות וחגים מהווה מרכז זה מוקד לפגזשות חברתיות, בדרך כלל של גברים, ולטקסים דתיים שונים. כן אהבו להיפגש שם קבוצות של חברים שיצאו ל"שמאל-הווא", שאיפת אויר צח תוך טיול, שיחה בטלה והתפרקות.⁹

ב"חורא ח'תיא" נמצאו גם שני אלמנטים כלכליים.

4. הראשון, "כורא", מרכז לעשיית כלי חרס מחימר אדום. בעל המקום היה נוצרי-ארמני, אדאמו שמו. בין לקוחותיו היו נוצרים ויהודים. האחרונים היו באים אליו כדי להתקין, למשל, כלים חלביים לט' באב, ספלי מים וכדומה, כלי להכאת מים מתהרה.

5. המקום השני נקרא "מדרא", ריחיים ששימשו בעיקר לחיטה ולגורגור, גריסים. אל בסיס הריחיים היה רתום סוס שסובב אותם.

חשיבותם החברתית והכלכלית של קטעיהנהר שתר ארו. לעיל תרגה מחשיבות שניתן לייחס, בהתרשמות ראשונה, לשפת הנהר בעיר כלשהיא. עד היום תופס ה"חורא ח'תיא" מקום בולט בשיחותיהם ובזכרונם תיהם של יוצאי קהילת זאכו. הנוכחות של היהודים בנהר היתה יומיומית. מכיוון שבתי היהודים היו סמוכים (מאה עד שלוש מאות מטר) לשפת הנהר, היתה אזור זה מעין רחבת הבית הקדמית, חצר משתי קים של הילדים, מקום מפגש חברתי לגברים, מקום בילוי, מקום רחצה וכביסה ורחבת ריקודים מיוחדת במינה, בנוסף לשימושים הכלכליים שהיו לו.

1. אברהם בן יעקב, "קהילות יהודי כורדיסתאן" (ירושלים, מכון בן צבי, תשכ"א), עמ' 61.
2. ולטר יוסף פישל, "מסעות ר' דוד דבית הלל", סיני, כרך ה' (תרצ"ט) עמ' רלד.
3. מאיר אלפיה, "מש"א גיא חזיון (ירושלים, תשכ"ה), עמ' 13.
4. מאיר זקן, "העיר זאכו", התחדשות, כרך ב' (תשל"ה), עמ' 52. ביטויים בארמית לגבי בזה"כ: צופא=אולם, פּרָבָאֲנָכָה=מרפסת, חוש=חצר.
5. לפי המרואיינים, סכסוכים בין משפחות לא היו דבר נדיר בזאכו. השווה גם: מאיר בניהו, "רבי שמואל ברזאני ראש גולת כורדיסתאן" (ירושלים, מכון בן צבי, תשכ"ה) עמ' לז.
 כן השווה: ו. י. פישל, אגרות כורדיסתאן, סיני, ז, ת"ש-תש"א, עמ' קעה, על הסכסוכים הפנימיים התדירים בקהילות כורדיסתאן. סיבת הפיצול דלעיל היא כפי הנראה כדלקמן:
 חוה, ביתו של ח' יעקב בבוקה, מנכבדי זאכו, נשואה היתה לניסים בי עזיזא זקן. הוא ביקש לשאת אשה נוספת על פניה, שמה בת'ו, אולם הדבר נחשב לפגיעה בכבודו של ח' בבוקה, זאף לא אחד מחכמי הקהילה לא ההין לערוך את טקס "שבע הברכות". כאן התערב נחום עזיזא אחיו של ניסים, שהביא עמו חבר, קצין משטרה עיראקי, וכך אילץ את ח' שמואל ברוך לערוך את הטקס. גם ח' בבוקה ניצל את קשריו עם השלטונות כדי להשיג גט לביתו חוה. הפיצול נוצר כאשר בעקבות המתואר לעיל, קמו חלק מבני הקהילה ובחרו להם את ח' בבוקה להכס באשי=חכם ראשי. של הקהילה, וזאת בשעה שהיה כבר ח' באשי בקהילה, שהיה ממשפחת זקן, ח' יחיא זקן. מעשה זה לא הותיר אפשרות אחרת, ובני משפ' זקן פרשו מקהל מתפללי ביה"כ הגדול והחלו בהקמת בית כנסת משלהם.
6. יונה צבר, "לתולדות חיל היהודים בכורדיסתאן", יהודי כורדיסתאן (ירושלים, מוזיאון ישראל, תשמ"א), עמ' 36.
7. אר"ך בראואר, יהודי כורדיסתאן (ירושלים, המכון הישראלי לפולקלור ואתנולוגיה, תש"ח), עמ' 154-155.
8. שם, עמ' 148. רק בנות חכמים בודדות חרגו מהנורמה ורכשו השכלה.
9. שרה בנאי, "מעמד האשה היהודיה בכורדיסתאן", התחדשות, ד' (תשמ"א), עמ' 142.
10. בראואר, עמ' 215.
11. שם, עמ' 221.
12. בט' באב למשל, שרתה אורת אבל בבית הכנסת. השטיחים היקרים הוסרו, בגדי התורה ופרוכת ארון הקודש הוחלפו בבגדי אבלות שחורים, ועוד: כל חג ז'אופיו. שם, עמ' 250.
13. הנתון הראשון אצל בן יעקב, עמ' 25. בחי הכנסת שנכנו בקטמונים הם:
 זכות אבות, משכן שילה, רמה, כתר תורה, אור ישרים, שערי רחמים, שערי רצון, אוהל משה, אוהל שלמה,
14. הגם שבראואר אמר את דבריו בהשוואה ליהודי תימן, יש טעם להיאחז בדבריו כדי לפתח נקודה שלא הורחב עליה בעבר, בראואר, עמ' 208.
15. בן יעקב עמ' 20.
16. על הזיקה לארץ, שם עמ' 23-24. כן עיין פרק ו' למבוא.
17. עיין אצל בראואר, עמ'; 198, 208-216, 195-190, 221, 245, 250-251, 259, 265, 271, 282, 291, על המגע עם בית הכנסת.
18. קונפליקטים דומים התרחשו גם בקרב עדות אחרות בארץ.
19. לא רק יהדות כורדיסתאן העתיקה מנהגיה לארץ, אלא כמוכן, עדות שונות, ראה למשל: אברהם שטאל, "קריאה פולחנית של ספר הזוהר", פעמים, 5 (תש"ם), עמ' 86.

20. בקרב עדות שונות בחול הקפידו הורים שבניהם יתלוו אליהם לביה"כ. ראה למשל, יהושע בן ציון, "החינוך היהודי באפגניסטאן", פעמים, 9 (תשמ"א), עמ' 74.
21. על כך שמשרת הגבאות היותה משרת כבוד, ועל כך שמשפחות הגבאים היו בד"כ מכובדות ועשירות, השווה: בראואר, עמ' 190. אפשר לתאר זאת בפשטות, כי בהיעדר מוביליות כלכלית וחברתית, כמו בזאכו, מרבית האנשים לא היו אפילו חולמים כי ביום מן הימים יוכל מי מצאצאיהם להתמנות לגבאי. כך אפשר לציין משפחות אחדות שיזמו הקמת בית כנסת בארץ בעוד שבזאכו לא נהנו מחוסך כלכלי: משפ' בי קולו, ביה"כ אור ישרים, משפ' סעדו, ביה"כ רמה, משפ' חוצ'ה, ביה"כ כתה תורה, משפ' בי צ' למרו, ביה"כ משכן שילה, משפ' בי חמו כנצ'י, ביה"כ שערי רחמים. מאידך יש לציין כי ביה"כ אוהל משה, של משפ' גבאי שהיתה עשירה ומכובדת בזאכו, הוא דוקא קטן וקהלו מועט. נושא השינויים הכלכליים והחברתיים שחלו בקהילה זו, ראוי למחקר, שכן בזאכו היה עושר מופלג מול עוני מחפיר, לעתים, ולעלייה ארצה היו השלכות מפליגות על מעמדן של משפחות שונות.
22. שם, שם.
23. הפרטים לגבי הגבאי מופיעים שם, עמ': 191, 213-214, 229, 258, 265, והם אומתו ע"י המרואיינים לגבי זאכו.
24. שם, עמ' 190.
25. הדבר מחזק את הטענה כי למרות סכסוכים בין משפחות היתה הקהילה בד"כ מאוחדת סביב ראשי הקהילה, שנפגשו והחליטו בנושאים הקשורים בחיי הקהילה. תמכותם לא היתה מוגבלת למתפללי בית כנסת זה או אחר.
26. בראואר, עמ' 138. הביטוי עריכה, ממנו כנראה נגזר שם הקופה, מופיע בספרות השו"ת של רבני עיראק במשמעות של יכולת. למשל כפי עריכתו, כפי יכולתו. ראה ר' משה מטראני, ספר שו"ת, עמ' ד'.
27. השו"ת בראואר, עמ' 217.
28. עיין למשל שם, עמ' 191, על דבר השאת נערה יתומה על חשבון הקהילה.
29. בניהו, עמ' לה-לט.
30. בראואר, עמ' 192 ועמ' 255.
31. המטבעות הללו הם מימי שלוט התורכים בעיראק.
32. בראואר, עמ' 195 ופישל, עמ' קע"ו.
33. היה זה מסלול לימודים יותר מעשי, שמושי, מאשר תורני. יותר משהגו שם בתורה יומם ולילה, הוכשרו לשמש בתפקידים קהילתיים של שחיטה, מהילה, חזנות והוראה.
34. "דאנא" מוצאה מארמית: עדנא, פרק זמן (השווה עידן כעברית-צ' ימינו). בזאכו נהגו לומר "דאן בנוכ"י"-לימודי הבוקר, "דאן עצרתא"-לימודי אחה"צ, אולם השתמשו בביטוי גם לציון המקום, למשל: אני הולך לדאנא.
35. בראואר, עמ' 198.
36. סיום פרק הלימודים במזרח הוותנה, לעתים קרובות, במצב הכלכלי השווה, למשל, נפתלי זנד, "החיים הפנימיים של יהודי סוריה בשלהי התקופה העזת'מאנית", פעמים, 3 (תש"ם), עמ' 49, ובן ציון, עמ' 68.
37. בראואר, עמ' 43.

38. ראה הערה מס' 8.
39. על העונשים ושיטות הלימוד הבאתי מפי מוסרי הידיעות שלי, וכן מבראואר, 'עמ' 206-200, ועמ' 219, ומיונה צבר, "על טיכס של התרגומים למקרא (ספר בראשית) בניבים של ארמית חדשה יהודית", לשונינו, מ' (תשמ"ב), עמ' 126. הערה לשונית על המקל שקרוי קטיאה, ביטוי שבא מארמית, קטיעא=קטע, ענף של עץ.
40. עמראני בא מערבית, כשיבוש של עבראני=עברית.
41. השווה בראואר, עמ' 206, גדינה פיטלסון-שוה, "טיפוס העדה הכורדית" סקירות מחקר, תשי"ח, עמ' 41.
42. יוצא מכלל זה היו טיולי התלמידים, סראני, שהיו המאורעות הגדולים בחיי ביה"ס. ראה גם בראואר, עמ' 207.
43. שם, עמ' 203. כן עיין: Hayyim/J. Cohen, "Aspects Of The Life Of The Jews In Kurdistan Between 1900-1950" (Jerusalem, Hebrew university), The International Conference On Jewish Community in Muslim Lands, p.8
44. מעלם=המורה (שם תואר), אסתאי (מאסתאזי=מורי) שימש כינוי פניה למורה, למשל: מעלם מורדך, ובפניה אליו ע"י תלמיד: אסתאי מורדך.
45. השווה בראואר, עמ' 198 ופיטלסון, עמ' 41.
46. בד"כ היו חכמים שהם או מורים או שוחטים, לא שניהם גם יחד. למשל: ח' מרדכי זבריקו, ח' משה עלוואן, ח' יוסף עמדי וח' עמרם לוי היו מורים, ואילו ח' רחמים בן ח"ר שלמה, ח' שמואל ברוך, ח' אברהם זקן וח' שמביק, היו שוחטים. ח' אליה דוינו היה מורה ושוחט גם יחד, עד שעזב את שניהם לטובת הקצבות.
47. עיין גם אצל COHEN, עמ' 9-10. על השינויים שהתרחשו בערים ובעיירות בכורדיסטאן, החל משנות ה-30 של המאה.
48. השווה בניהו, עמ' מא. שבעת טובי העיר הם זקני הקהילה העוסקים בצורכי הציבור וביה"כ.
49. בראואר, עמ' 160.
50. שם, עמ' 165.
51. השווה ל.ש.ד. גויטין (מתרגם), "מסעות חבשוש" (תל-אביב, תרצ"ט), עמ' 114-115, שם מסופר על בית קברות ערבי שבמרוצת הזמן נגול העפר מעל הקברים ועצמות המחטים נחשפות, ומולו בית קברות יהודי: מסודר, עם מצבות ועליהן כתובות בערבית ובארמית.
52. בראואר, עמ' 56.
53. מאיר זקן, עמ' 51.
54. פיטלסון, עמ' 35.
55. ראה הערה 37.
56. שימש גם כמקום שחייה לילדים בימי הקייץ.
57. השווה בראואר, עמ' 252, 254 ו 255.
58. שם, עמ' 104-105.
59. שתי משמעויות נוספות הן: ההשתנה על החתן כנגד עין הרע; או כדי לסמל את אבר הפרייון, לברכה.
60. בראואר, עמ' 246, 252, 256-257, 260.
61. שם-אל-הווא', בערבית, ואילו בארמית מסיורי=סיוור.
62. השווה בראואר, עמ' 177.
63. על המקצועות וסוגי התעסוקה של יהודי זאכו ראה: Yona Sabar, "The Folk Literature Of The KUrdisan Jews" (London, Yale U. Press, 1982), pp XXII-XXIII.